

УДК 340.111.5(477)

ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ТЕРИТОРІАЛЬНОЮ ГРОМАДОЮ У СФЕРІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

REALIZATION'S FORMS OF PUBLIC CONTROL BY TERRITORIAL COMMUNITY LOCAL GOVERNMENT

Шевчук В.В.,
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права
Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті досліджено поняття громадського контролю у сфері місцевого самоврядування та форми його реалізації. Зроблено висновок, що громадський контроль у сфері місцевого самоврядування реалізується територіальною громадою через такі форми безпосередньої демократії, як місцеві референдуми, місцеві ініціативи, громадські слухання, загальні збори громадян.

Унаслідок аналізу місцевих практик застосування зазначених форм громадського контролю в Україні, таких як місцеві референдуми, громадські слухання, загальні збори громадян за місцем проживання та місцеві ініціативи, зроблено висновок про неефективне використання ресурсу цих форм як форм громадського контролю у сфері місцевого самоврядування в Україні та наголошується, що їхня ефективність прямо залежна від деталізації порядку їх проведення в нормативно-правових актах.

Ключові слова: територіальна громада, місцеве самоврядування, громадський контроль, громадські слухання, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, місцевий референдум.

В статье исследовано понятие общественного контроля в сфере местного самоуправления и формы его реализации. Сделан вывод, что общественный контроль в сфере местного самоуправления реализуется территориальной громадой через такие формы непосредственной демократии, как местные референдумы, местные инициативы, общественные слушания, общие собрания граждан.

В результате анализа местных практик применения таких форм общественного контроля в Украине, как местные референдумы, общественные слушания, общие собрания граждан по месту жительства и местные инициативы, сделан вывод о неэффективном использовании ресурса этих форм как форм общественного контроля в сфере местного самоуправления в Украине и отмечается, что их эффективность находится в прямой зависимости от детализации порядка их проведения в нормативно-правовых актах.

Ключевые слова: территориальная громада, местное самоуправление, общественный контроль, общественные слушания, общие собрания граждан, местные инициативы, местный референдум.

The article examines the public control concept in the field of local self-government and forms of its implementation. It is concluded that public control in the sphere of local self-government is realized by the territorial community through such forms of direct democracy as referendum, local initiatives, public hearings, meetings, get-togethers, campaigns, demonstrations, appeals, general meetings of citizens.

As a result of statistical data analysis of such using a form of local democracy as local referendums, the conclusion is drawn about the ineffective use of this form's resources as form of public control over the activities of bodies and officials of local self-government in Ukraine.

An analysis of local practices for the use of such forms of public control in Ukraine as public hearings, general meetings of citizens at the place of residence and local initiatives give grounds to assert that their effectiveness is directly depended on the detail of the procedure for their implementation in the charters of local communities.

The article emphasizes that in order to create an effective mechanism of public control in the field of local self-government, a lot of efforts are required both to the community and public authorities of Ukraine.

There is a significant negative impact on the implementation by the territorial community of the control over the activities of local authorities and officials in Ukraine due to the lack of proper regulatory and legal support for this process. And, therefore, there is an urgent need for the adoption of the Law of Ukraine "On Local Referendums" and the Law of Ukraine "On General Meetings (Conferences) of Members of the Territorial Community at the Place of Residence", as well as the regulation of the implementation of the right to local initiatives and public hearings in the statutes of the territorial communities.

Key words: territorial community, local self-government, public control, public hearings, general assembly of citizens, local initiatives, local referendum, territorial community.

На сучасному етапі розвитку Україна перебуває у процесі суттєвого реформування, спрямованого на демократичні перетворення для входження до європейського суспільства.

Варто погодитися з думкою С.С. Вітвицького, що в період трансформаційних перетворень у державі жодна реформа не може бути втілена належним чином силами лише однієї держави. Усі процеси, що відбуваються в країні, або отримують підтримку, або, навпаки, невдоволення з боку громадськості. У свою чергу, модернізація суспільства не може відбутися без підтримки державних інститутів, у яких сконцентровані необхідні матеріальні-фінансові та адміністративно-владні ресурси. Підтримання нормальної життєдіяльності громадянського суспільства, забезпечення соціальної безпеки та стабільності неодмінно передбачають взаємозв'язок органів публічної влади та представників громадськості у формі здійснення контролю. Це один із базових, фундаментальних принципів організації та діяльності демократичної та правової держави, що є можливим завдяки ефективній контрольній діяльності [1, с. 88].

На думку О.Ф. Андрійко, «контроль варто розглядати як об'єктивне суспільне явище, яке суспільство виробило у процесі своєї еволюції та яке є результатом його розвитку. Без застосування контролю суспільство тим більше не може обійтися на шляху свого подальшого розвитку, який потребує і може здійснюватися спираючись на аналіз існуючого стану та використовуючи нові фактори розвитку від досягнутого» [2, с. 15]. Отже, суспільне призначення контролю полягає в тому, що він є засобом отримання інформації про процеси, які відбуваються в суспільстві, дає можливість оперативного реагувати на виявлені відхилення, запобігає виникненню кризи і, відповідно, забезпечує гармонійний розвиток публічних інститутів громадянського суспільства.

В умовах побудови правової демократичної української держави пріоритетним є питання становлення громадянського суспільства та визначення нових підходів до інституту контролю.

Варто зауважити, що як у юридичній, так і в економічній і філософській літературі питанням контролю завжди приділялася велика увага. Різні науковці, розглядаючи це питання, керувалися своїм розумінням і виділяли багато його різновидів. Аналіз досліджень проблем контролю дає підстави твердити про існування різних поглядів на таке явище [3, с. 14]. Дослідження інституту контролю також нерозривно пов'язане з вивченням його різноманітних видів залежно від підстав класифікації, а також із розглядом окремих форм реалізації його видів.

Метою статті є визначення та характеристика окремих форм реалізації територіальною громадою громадського контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування та виокремлення проблем, що перешкоджають реалізації форм громадського контролю в Україні.

Після утворення нової незалежної України її подальший розвиток було спрямовано на побудову держави демократичного типу. А в такій державі конче необхідне створення належної системи ефективного громадського контролю, зокрема і у сфері місцевого самоврядування.

Серед видів контролю за суб'єктом здійснення контрольної діяльності в державі провідне місце повинен займати саме громадський контроль, оскільки будь-яка модернізація суспільства приречена на провал, якщо народ немає ефективної системи контролю за діяльністю органів публічної влади. Наприклад, як слушно підкреслює С.І. Спільник, «контроль із боку громадян є ключовою умовою розвитку громадянського суспільства в демократично-правовій державі» [4, с. 9].

Функціональне призначення громадського контролю полягає в поєднанні інтересів усіх суб'єктів суспільної діяльності задля суспільної злагоди.

Громадський контроль у сфері місцевого самоврядування – це комплекс заходів, що здійснюється відповідно до законодавства України, правового, організаційного, інформаційного характеру з метою забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування, сприяння їхній ефективній діяльності та виконанню покладених на них функцій.

Національне законодавство з питань місцевого самоврядування закріплює серед принципів здійснення місцевого самоврядування в Україні такі як: народовладдя, гласність і підзвітність і відповідальність перед територіальними громадами їхніх органів і посадових осіб [5].

Принцип гласності є універсальним та одним із найважливіших принципів діяльності органів місцевої державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, який означає відкритий, публічний характер діяльності зазначених суб'єктів. Цей принцип є вихідною засадою реалізації громадського контролю територіальною громадою за органами та посадовими особами місцевого самоврядування. Принципи гласності, підзвітності та відповідальності перебувають у діалектичній єдності з принципом народовладдя.

Основний Закон України передбачає, що єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії [6]. Тобто Конституція України не визначає вичерпного переліку форм безпосередньої демократії. З цього приводу О.О. Галус зазначила, що «вся система форм безпосереднього народовладдя в Україні потребує законодавчого врегулювання. В Україні найбільш врегульованими є інститути виборів і референдумів. Правове регулювання інших форм здійснено безсистемно або ж узагалі відсутнє. Однією з причин такого незадовільного регулювання стала відсутність наукового підґрунтя до визначення форм безпосереднього народовладдя. У науці конституційного права не розроблено єдиної концепції форм безпосереднього народовладдя» [7, с. 51].

Досліджуючи національне конституційне законодавство, окрім двох основних форм – виборів і референдумів, можна виокремити такі форми безпосередньої демократії, як збори, мітинги, походи, демонстрації (ст. 39 Конституції України), звернення (ст. 40 Конституції України), загальні збори громадян (ст. 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), місцеві ініціативи (ст. 9 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), громадські слухання (ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

На локальному рівні первинним та обов'язковим елементом системи місцевого самоврядування, а, відповідно, й суб'єктом контролю є територіальна громада. Одним із результатів контрольної діяльності територіальної громади є виявлення рівня довіри до органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Місцеві референдуми є історичним надбанням демократії. Вони повинні бути реальним інструментом контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Законодавче закріплення інституту місцевого референдуму передбачено Конституцією України, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» та Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад».

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» дає визначення місцевого референдуму та закріплює, що предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене законодавством України до відання місцевого самоврядування [5]. Наприклад, на місцевий референдум можуть бути винесені питання про достроко-

ве припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті ради, а також про дострокове припинення повноважень сільського, селищного, міського голови. Тобто теоретично територіальна громада має потужний механізм контролю за якістю та професійністю виконання повноважень органами та посадовими особами місцевого самоврядування. Організація та порядок проведення референдумів, згідно з п. 20 ч. 1 ст. 92 Конституції України, визначається виключно законами України [6]. Однак 28 листопада 2012 року втратив чинність Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», а жоден інший закон не визначає питань, що стосуються організації, порядку проведення та встановлення юридичних наслідків місцевих референдумів.

Зважаючи на відсутність сьогодні законодавчого регулювання порядку проведення місцевого референдуму в Україні, аналіз практики реалізації цієї форми безпосередньої демократії можливо здійснити лише за період з 1991 року по 2012 рік.

За цей період було зареєстровано 178 ініціатив щодо проведення місцевих референдумів. Більшість питань, виснесених на місцеві референдуми, була присвячена змінам адміністративно-територіального устрою та перейменуванню населених пунктів – по 45 референдумів. Також досить часто порушувалися питання зміни базового рівня місцевого самоврядування та припинення повноважень голови місцевого самоврядування. Кількість ініціатив за питанням припинення повноважень голови місцевого самоврядування становить 24, з них за ініціативою громадян – 9 [8]. Як показує практика, більшість місцевих референдумів була проведена з ініціативи місцевої влади щодо рішень, ухвалення яких можливе виключно шляхом місцевого референдуму, і лише незначна їх частина стосувалася використання референдуму як форми контрольної діяльності.

Цілком слушним є висловлювання фахівця з конституційного права В.Л. Федоренка, який відзначив, «що інститут місцевого референдуму має якомога швидше трансформуватися з виключно політичної в політико-правову, а з часом – у виключно правову площину. В ідеалі він може стати легітимним способом консолідації територіальної громади не лише у процесі прийняття шляхом голосування важливих муніципальних рішень, а й під час реалізації цих рішень» [9, с. 67].

Станом на початок липня 2015 року у Верховній Раді України зареєстровано три законопроекти про місцевий референдум (№ 2145а-1, № 2145а-2, № 2145а-3). Саме тому сьогодні актуальною проблемою є формування такого законодавчого поля, яке б повною мірою гарантувало громадянам України реалізацію конституційного права на участь у місцевому референдумі.

Також історичною формою безпосередньої демократії можна вважати загальні збори громадян. Чинне законодавство України закріплює, що загальні збори громадян за місцем проживання є формою їхньої безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення [5]. Верховна Рада України 17 грудня 1993 року прийняла постанову «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні», яка діє в частині, що не суперечить Конституції України та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Однак останній передбачає, що питання проведення загальних зборів громадян за місцем проживання повинні бути врегульовані законом і статутом територіальної громади.

Наприклад, Статутом територіальної громади міста Суми у ст. 62 однією з форм безпосередньої участі сумчан у міському самоврядуванні визначено загальні збори громадян за місцем проживання, а в наступній статті зазначено загальні положення про збори громадян і вказано, що порядок скликання, підготовки та проведення загальних зборів визначається Положенням про загальні збори громадян за місцем проживання, що його затверджує

міська рада [10], яке було затверджено рішенням Сумської міської ради № 1042-МР ще 19 січня 2005 року. Однак ухвалення такого окремого положення про загальні збори громадян за місцем проживання суперечить ч. 3 ст. 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», яка має імперативний характер і передбачає виключне закріплення механізму проведення зборів громадян законом і статутом територіальної громади міста.

Із 48 міст України, у яких проводилося дослідження «Індекс демократичності міст», тільки у 41 задекларовано право громади на проведення загальних зборів у локальних правових актах [11, с. 27] і лише в 9 містах деталізовано процедуру проведення загальних зборів громадян за місцем проживання [11, с. 6].

Сьогодні у Верховній Раді України зареєстровано проект закону про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання (№ 2467 від 24 березня 2015 року) [12], саме такий закон повинен усунути прогалини в законодавстві й регламентувати порядок скликання та проведення загальних зборів (конференції) членів територіальної громади. Суттєвим позитивним елементом проекту є зміна норми, яка закріплювала, що рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування в їхній діяльності на обов'язковість розгляду таких рішень органами та посадовими особами місцевого самоврядування.

Отже, загальні збори громадян за місцем проживання доцільно проводити, коли громада чи її частина має проблему, для вирішення якої членам громади потрібно домовитися між собою та/або водночас спонукати владу до врахування їхнього колективного рішення [13, с. 32].

Статтею 9 Закону України «Про місцеве самоврядування» передбачена ще одна форма впливу на муніципальну владу та контроль за її діяльністю, така як місцеві ініціативи. Під місцевими ініціативами треба розуміти право членів територіальної громади ініціювати розгляд у раді будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування [5]. Законодавець встановив, що порядок внесення місцевої ініціативи на розгляд ради визначається представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади. Відповідно, місцеві ради мають ухвалити окреме Положення «Про порядок реалізації права на місцеву ініціативу» або ж визначити відповідний порядок у статуті територіальної громади.

Унаслідок дослідження «Індекс демократичності міст» було встановлено, що із 48 міст України тільки 40 задекларували право громади на подання місцевої ініціативи в локальних правових актах і лише в 11 містах визначено детальні процедури щодо ініціювання, внесення та розгляду місцевих ініціатив [11, с. 24].

Аналіз місцевих актів із питань процедури ініціювання та подання місцевої ініціативи на розгляд ради має суттєві відмінності. Наприклад, ініціатором внесення місцевої ініціативи на розгляд Київської міської ради є ініціативна група членів територіальної громади міста Києва в кількості не менше ніж 5 осіб [14], а ініціатором внесення місцевої ініціативи на розгляд Харківської місцевої ради є ініціативна група членів громади в кількості не менше ніж 10 осіб [15]. А для внесення на розгляд Київської міської ради місцева ініціатива повинна бути підписана не менше ніж 1000 членами територіальної громади міста Києва [14]. Кількість підтримуючих підписів, необхідних для реєстрації місцевої ініціативи, що вноситься на розгляд Харківської міської ради, становить не менше ніж 10 000 підписів [15].

Як бачимо, надання права місцевим радам визначати порядок реалізації місцевих ініціатив створює можливості для законних перешкод шляхом ускладнення відповідного процесу.

Наведемо приклад місцевої ініціативи щодо припинення незаконного будівництва у місті Києві на вулиці Золо-

тоустівській, 24-а. Містяни Києва почали боротьбу з незаконним будівництвом, що розгорнулося просто на їхній прибудинковій території. Після того як громада пересвідчилась, що судова система не зупинить порушника (первинні судові засідання так і не відбулися), щоб захистити себе від забудовника, люди зареєстрували й подали до Київради місцеву ініціативу щодо незаконного будівництва на Золотоустівській, 24-а разом із проектом рішення КМР та Пояснювальною запискою, що були розроблені громадою за участі юристів. Цілих 5 місяців знадобилося, щоб зареєстрована ініціатива потрапила до порядку денного Київради. За цей період відвертого затягування часу забудовник вже звів повноцінний фундамент, а оселі киян, що мешкають неподалік, почали руйнуватися. Депутати вирішили перевірити підписи шляхом телефонних дзвінків. Унаслідок «перевірки» з'ясувалося, що багато хто з підписантів проживає в іншому районі столиці. Отже, Київрада не задовольнила ініціативу територіальної громади та не зупинила незаконну забудову. Однак варто нагадати, що мешканці всіх районів Києва є повноправними членами територіальної громади. Влада впроваджує певні правила гри, і сама ж їх не дотримується [16].

О.В. Мошак справедливо зазначає, що місцеві ініціативи є механізмом забезпечення участі жителів села, селища, міста у вирішенні питань місцевого розвитку, потенційна дієвість якого залежить принаймні від двох чинників: наявності у членів територіальної громади правових засобів його використовувати та їхньої готовності до цього. І якщо другий фактор безпосередньо пов'язаний, перш за все, зі зрілістю самого громадянського суспільства та його здатністю до самоорганізації, то ефективність нормативно-правового регулювання повинна стати результатом спільних зусиль держави й органів місцевого самоврядування. Однак практика місцевого самоврядування в Україні, на наш погляд, укотре висвітлює одну з головних проблем вітчизняної системи публічного управління – неготовність інститутів громадянського суспільства на місцевому рівні лобювати інтереси територіальної громади та здійснювати громадський контроль за нормотворчістю органів місцевого самоврядування [17, с. 82].

Ефективність реалізації місцевих ініціатив можлива лише після належного інституційного забезпечення, за якого буде дотримано принципів взаємодії та свідомої конкуренції між муніципальною владою та територіальною громадою.

Останньою типовою формою прямої участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення та здійсненні контрольної функції є громадські слухання. Вони проводяться шляхом зустрічей членів територіальної громади з депутатами відповідних рад і посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади заслуховують їх, порушують питання та вносять пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування [5]. Через громадські слухання встановлюється діалог між представниками місцевої самоврядної влади та членами територіальної громади, внаслідок якого здійснюється взаємний обмін інформацією. Така форма громадського контролю передбачає можливість зворотного впливу громади на владу.

Особливістю громадських слухань є законодавче закріплення проведення їх не рідше ніж один раз на рік та обов'язковість розгляду пропозицій, які вносяться за результатами громадських слухань органами місцевого самоврядування. Однак детальніший опис реалізації механізму громадських слухань повинен передбачатися статутом територіальної громади [5]. У нормативних актах міст Ужгород, Івано-Франківськ і Чернівці визначено детальні процедури ініціювання, організації, проведення громадських слухань, а також правові наслідки громадських слухань. Відсутні будь-які нормативні регулювання громадських слухань у містах Коваль, Малин, Біла Церква, Балта, Кременець, Новодністровськ [11, с. 21], а відтак навіть спроба проведення громадських слухань у названих містах неможлива.

У сучасному українському суспільстві складно назвати громадський контроль, що здійснюється територіальною громадою, досить ефективним з огляду на існуючу низку політичних, соціально-економічних, правових та ідеологічних проблем, серед яких – правовий нігілізм, корупція, зниження рівня довіри членів місцевих громад до органів публічної влади тощо.

Національне законодавство України закріплює певні можливості для здійснення громадського контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування, але необхідне інституційне вдосконалення існуючих форм контролю та впровадження нових на загальнодержавному та локальному рівнях.

Здійснюючи правове регулювання вказаних форм громадського контролю, треба пам'ятати, що всі механізми впливу та взаємодії між органами муніципальної влади та територіальними громадами повинні бути простими, доступними й ефективними.

Беручи до уваги все вищезазначене, варто наголосити, що багато зусиль потрібно докласти і громадськості, й органам муніципальної влади, і законодавцю для створення дієвого механізму громадського контролю в нашій державі.

Обсяг статті не дає змоги розглянути всі форми громадського контролю у сфері місцевого самоврядування та змушує залишити поза увагою ще значне поле для дослідження таких сучасних і перспективних форм, як масові мирні акції (мітинги, походи, демонстрації), колективні звернення, зокрема електронна петиція; громадські ради та інше.

Для суттєвого покращення існуючої ситуації в нашій країні необхідно:

По-перше, змінити формулювання диспозитивної норми Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», що закріплює можливість органу місцевого самоврядування прийняти статут територіальної громади села, селища, міста [5] на обов'язковість прийняття локальної конституції громади.

По-друге, необхідно законодавчо врегулювати питання проведення місцевих референдумів і загальних зборів громадян за місцем проживання шляхом прийняття спеціальних законів.

По-третє, на рівні локальних актів необхідно є деталізація процедури реалізації права на місцеві ініціативи та громадські слухання в статутах територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вітвіцький С.С. Державний та громадський контроль в умовах розвитку громадянського суспільства: питання взаємозв'язку та взаємообумовленості. Форум права. 2013. № 3. С. 88–92. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_3_17%20\(1\).pdf](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_3_17%20(1).pdf) (дата звернення: 18.07.2018).
2. Андрійко О.Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади: автореф. дис. ... д. ю. н.: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. К., 1999. 42 с.
3. Солнцева Х.В. Державний контроль за здійсненням адміністративної юрисдикції органами управління освітньою діяльністю в Україні. Південноукраїнський правничий часопис. 2013. № 3. С. 13–15.
4. Спільник С.І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... к. ф. н.: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»; Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2006. 19 с.

5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР/. Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.
6. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96 ВР/. Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Галус О.О. Поняття та види форм безпосереднього народовладдя в Україні. Університетські наукові записки. 2005. № 4 (16). С. 51–56.
8. Досвід застосування місцевого референдуму в Україні як складової місцевої демократії. К., 2016. URL: <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/pdfjoirer.pdf> (дата звернення: 18.07.2018).
9. Федоренко В.Л. Законодавче регулювання місцевих референдумів в Україні: досвід, проблеми та перспективи. Вісник Центральної виборчої комісії. 2014. № 1 (28). С. 64–69.
10. Статут територіальної громади міста Суми: Затв. рішенням Сумської міської ради № 893-МР від 26 жовтня 2011 р. Інформаційний портал Сумської міської ради. URL: <https://smr.gov.ua/uk/dokument/statut-mista.html> (дата звернення: 20.07.2018).
11. Індекс демократичності міст / І. Лукеря, Т. Случик, І. Федінчук, М. Шелеп, М. Яцков. 2016. URL: https://drive.google.com/file/d/0B8u_rYlkoApyV1NfMnZuaXpUak0/view (дата звернення: 23.07.2018).
12. Проект закону про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання № 2467 від 24 березня 2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54539 (дата звернення: 24.07.2018).
13. Абрам'юк І.І. Матеріали до курсу № 7. Демократія участі: механізми громадської участі на місцевому, регіональному та національному рівнях. К., 2014. 50 с. URL: http://regionet.org.ua/files/07_PartDemocracy_Abramyuk_Materials_v.122.07.14.pdf (дата звернення: 24.07.2018).
14. Порядок внесення та розгляду місцевих ініціатив в місті Києві: Затв. рішенням Київської міської ради № 545/1549 від 8 грудня 2016 р. URL: <http://kmr.gov.ua/uk/content/poryadok-vnesennya-ta-rozglyadu-miscevyh-iniciativ> (дата звернення: 25.07.2018).
15. Положення «Про місцеві ініціативи в місті Харкові»: Додаток 2 до Статуту територіальної громади міста Харкова. URL: http://www.gov.lisa.com.ua/b_text.php?type=3&id=32873&base=27 (дата звернення: 25.07.2018).
16. Гвоздік О.С. Місцева ініціатива – механізм захисту інтересів громади чи фанс? URL: http://kiev.pravda.com.ua/ukr/columns/5975dd3b2d641/view_print/ (дата звернення: 25.07.2018).
17. Мошак О.В. Реалізація місцевих ініціатив в м. Одеса: проблеми нормативно-правового забезпечення. Суспільно-політичний та соціокультурний розвиток Південного регіону України: історичні традиції і сучасні тенденції: зб. статей для проведення III Всеукр. науково-практ. конф. (м. Одеса, 18 травня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 81–85.